

УДК 1(091):17.021.2

ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК МОРАЛЬНОСТІ ТА СВОБОДИ У ФІЛОСОФСЬКОМУ БАЧЕННІ Ж.-П. САРТРА

Ганна Савонова

*Луганський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти,
кафедра управління освітою
вул. Гагаріна, 111, 93412, м. Сєвєродонецьк, Україна*

У статті досліджується філософська ідея Ж.-П. Сартра щодо метафізичного взаємозв'язку моральності та свободи, де моральність є залежною часткою людської свободи вибору. Зазначається, що людська моральність втрачається людиною через постійне зростання власних потреб, нерозуміння власної приреченості до необмеженої свободи, прагнення перекидати відповідальність за свободу вибору на визначені суспільством правила моралі. У статті також окреслюється проблема необмеженого Зла, що оформлюється у філософії Ж.-П. Сартра як безформне Ніщо кожної частки буття. Свобода людини розглядається в статті як засіб протистояння Злу.

Ключові слова: свобода, моральність, Зло, Бог, буття, свобода вибору.

Постановка проблеми. Всесвітня декларація прав людини базується на принципах гідності, свободи, рівності та братерства кожного окремого індивідуума, що закріплені в перших її статтях. Особливе місце посідає саме свобода людини, проте й зараз точаться дебати щодо співвіднесення свободи людини та визначення її дій як моральних і суспільно допустимих.

Людство розвивається, а отже, змінюються підходи до розуміння свободи людини, ставляться під сумнів раніш визначені правила моралі. Адже те, що ще наприкінці ХХ ст. вважалося гріховним та аморальним, у ХХІ ст. підпадає під юрисдикцію прав і свобод людини. Церкві як головній цитаделі добра, моральності, етики вірянина доводиться також давати нове роз'яснення щодо понять «добро», «зло», «гріх», «праведність», «свобода». Адже дозволені в деяких країнах евтаназія, гомосексуальні шлюби, сурогатне материнство, аборти потребують розуміння аксіологічних вимірів.

На цінність свобод кожної особистості свого часу звернули увагу філософи-гуманісти XIV – XVI ст., проте найкраще розкрили проблему абсолютної свободи людини та співвіднесення свободи із суспільно визначеною моральністю європейські та вітчизняні представники екзистенційного напрямку у філософії кінця ХІХ – першої половини ХХ ст. Отже, варто дослідити процес визначення свободи як абсолютної цінності та права людини у філософії екзистенціалістів, розкрити сутність добра і зла. Найбільш яскравим захисником ідеї абсолютної свободи в західноєвропейській філософії був французький представник екзистенціалізму Ж.-П. Сартр.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Ж.-П. Сартру пощастило стати популярним французьким філософом ще за життя, тож не дивно, що його твори, філософські погляди цікавили багатьох дослідників. Серед них можна виділити таких, як: Л. Андріїв, С. Куцєпал, І. Лєпп, В. Лях, Л. Мандришук, О. Бєслєбняк. Серед дослідницьких праць трапляються порівняння філософії Ж.-П. Сартра з іншими представниками екзистенціалізму. Так, В. Ковальчук порівнює розуміння свободи у філософії Ж.-П. Сартра та М. Бєрдєєва, а О. Бєслєбняк у своєму дисертаційному дослідженні здійснив порівняння гуманістичних ідей Ж.-П. Сартра та Н. Аббаньяно. Значну увагу дослідники приділяли саме проблемі

свободи, гуманістичним феноменам, визначенню поняття «ніщо» у філософії Ж.-П. Сартра, порушували питання поєднання моральних правил суспільства й абсолютної свободи в розумінні філософа. Проте проблема зв'язку правил моральності та свобод людини у філософії Ж.-П. Сартра потребує подальшого дослідження, адже метафізика свободи щодо проблеми добра і зла ще не була розкрита в дослідженнях філософії Ж.-П. Сартра.

Мета статті – дослідити та встановити взаємозв'язок моральності й абсолютної свободи людини у філософській спадщині Ж.-П. Сартра.

Основні завдання дослідження: 1) розкрити зміст понять «абсолютна свобода», «добро і зло», з погляду Ж.-П. Сартра; 2) визначити складності поєднання відчуття власної свободи та морального зобов'язання людини на принципах християнського розуміння добра і зла; 3) проаналізувати суть моральності людини в момент межової ситуації у філософській спадщині Ж.-П. Сартра.

Виклад основного матеріалу. В інтерв'ю 1975 р. «Епоха, позбавлена моралі» Ж.-П. Сартр зазначив: «Ми живемо в епоху, позбавлену моралі, або, якщо хочете, коли мораль існує, але вона або зіпсована, або має приватний характер. Так було не завжди, але сьогодні ми зіткнулися із цим. Так буде теж не завжди, але сучасний стан речей саме такий. Говорячи це, я не відмовляюся від переконання, що мораль людині потрібна» [6]. У тому ж інтерв'ю філософ пояснює свою думку. Головною проблемою суспільства без моралі Ж.-П. Сартр вважає убогість, проте убогість у філософа має не онтологічний характер, а стосується аксіологічного розуміння кожною окремою людиною власних потреб, які сучасний світ не може задовольнити в повному обсязі. Світ не змінився, просто потреб у людини стало більше. Можна помітити, що тільки пізніше на 5 років від року видання відомого твору філософа Ж. Бодрієра «Суспільство споживання» Ж.-П. Сартр приходить до того ж висновку, що й представник філософії постмодернізму, а саме: через постійне зростання власних потреб людина втрачає моральність. Навіть найбагатші люди відчувають свою незначущість. Ж.-П. Сартр визначає дві причини убогості суспільства: 1) справжня нестача чогось життєво необхідного людині через соціальне пригнічення; 2) постійний процес створення навколо себе поля убогості – наслідок постійного збільшення власних потреб, плутання між бажаним та життєво необхідним.

Проте проблема моральності суспільства зазначається філософом не тільки в цих двох причинах. Поняття моральності у філософії Ж.-П. Сартра має більш глибоке коріння, що підтверджують усі його головні твори. У них письменник концентрується на іншому полі проблеми моральності – на свободі людини поза межами добра і зла в християнському їх розумінні. Ж.-П. Сартр намагається поєднати дві полярні ідеї – утилітаризму й індивідуалізму – в одну ідею абсолютної свободи та відповідальності людини. Сартровське визначення поняття «свобода» не стає заміною поняття «моральність», навіть більше, свобода протистоїть християнській моральності настільки, наскільки в самому християнському вченні протистоять поняття необмеженої свободи людини навіть перед лицем Бога і сліпа покора Богу. У творі «Екзистенціалізм – це гуманізм» філософ наводить приклад такого протиріччя вибору, що постає перед людиною. Його учню треба обрати – іти воювати заради порятунку нації і, можливо, загинути на війні, чи залишитися з матір'ю та допомагати тільки їй одній. «Одночасно він коливався між двома типами моралі. З одного боку, мораль симпатії, особистої відданості; з іншого боку, мораль ширша, але, може бути, менш дієва. Потрібно було вибрати одну із двох. Хто міг допомогти йому зробити цей вибір? Християнське вчення? Ні. Християнське вчення говорить: будьте милосердні, любите ближнього, жертвуйте собою заради інших, виби-

райте найважчий шлях тощо. Але який із цих шляхів найважчий? Кого потрібно полюбити як ближнього свого: воїна або мати?» [5, с. 329]. Ж.-П. Сартр зазначає, що жодна мораль не може підказати, що потрібно робити людині в період важкого вибору. Саме тому людина приречена на свободу.

Філософ вважає, що людина приречена обирати між крайніми полюсами, проте яким би важким не був вибір, він все одно залишається безглуздом, тому що все буде повторюватися, і жоден вибір не вплине на буття. Навіть більше, людина завжди залишається перед загрозою обрати щось, що суперечить загальноприйнятому баченню «правильного вибору» та спричинити цим гнів і роздратування інших людей. Тому до вільного вибору додається ще загальнолюдське моральне обмеження, поділ кожної частки буття на те, що є добром, і те, що добром не є. У романі-епопеї «Дороги свободи» герої постійно змушені обирати. Так, у першій частині роману «Вік зрілості» викладач ліцею Матьє змушений обирати між засудженим суспільством та забороненим на державному рівні абортom небажаної дитини й одруженням на своїй коханці Марсель. У цьому виборі відчувається протистояння суспільної згоди на існування традиційно прийнятого, схваленого церквою розуміння сім'ї та особистим бажанням Матьє жити і далі вільним холостяком, який таємно закоханий у свою студентку Івіш. Суспільство вимагає від зрілих людей народження дітей, держава потребує збільшення народонаселення, церква прагне регулювати відносини між людьми різної статі. Сукупність свобод суспільства, держави, церкви створює правило моралі, тобто підносить один варіант вибору над іншими так, що людина залишається вільною, проте вибір, який вона повинна здійснити, для неї очевидний. «Навіть якщо він дозволить обставинам себе унести, розгубленого, зневіреного, як уносять старий мішок вугілля, він сам обере свою загибель: він вільний, вільний для всього, вільний валяти дурня або діяти як автомат, вільний погоджуватися, вільний відмовляти, вільний вдаватися до вивертів; одружуватися, кидати, роками тягнути цей вантаж, що прикутий до ноги: він міг робити те, що бажав, ніхто не мав права йому радити, Добро і Зло існували для нього лише в тому разі, якщо він сам їх для себе вигадував» [3, с. 293]. Все, чим може людина задовольнити своє бажання відчувати себе вільною, прийняти задалегідь схвалений кимось іншим вибір із поміткою «моральний». Проте Ж.-П. Сартр наполягає на абсолютній свободі людини, бо навіть коли людині нав'язують щось одне, вона залишається вільною обрати інше чи прийняти нав'язане як власний свідомий вибір, відповідальність за який все одно буде нести самостійно. Врешті-решт можна скористатися обставинами та вкрасти необхідні для аборту гроші (і це також свідомий вибір) у співачки-наркоманки.

У роздумах про свободу Ж.-П. Сартр іде далі. Він показує, що людина вільна як робити вибір, так і вирішувати його рівень моральності (п'єса «Затворники Альтони»), здійснювати вибір навіть там, де, здавалося, існування людини завершилось, а залишилося тільки буття (п'єса «За зачиненими дверима»), робити вибір на користь злочину заради власного задоволення (повість «Герострат», п'єса «Тільки правда»), обирати заради існування в суспільстві (п'єси «Брудними руками», «Шаноблива шльондра»), щоб протистояти абсурду суспільного вибору (розповіді «Кімната» та «Інтим», п'єса «Мухи»).

Під час аналізу центральної теми у філософії Ж.-П. Сартра, теми абсолютної свободи, французький учений І. Лепп зазначає: «Якби Сартр опублікував лише свій монументальний трактат «Буття і Ніщо» й інші філософські праці, то, мабуть, він ніколи не став би таким знаменитим. Саме твори «Нудота», «За зачиненими дверима», «Мухи», «Дороги свободи» розкрили широкому загалу читачів абсурдну екзистенцію, а «Буття і Ніщо»

варто розглядати як своєрідний переклад філософською мовою екзистенційних ситуацій, описаних у романах та театральних п'єсах. Важливо підкреслити, що це звернення до літературної творчості в екзистенційній перспективі не є недоумкуватим засобом, що заслуговує на презирство, оскільки воно становить суттєву властивість філософії екзистенції: не обмежуватися дискусіями між філософами-професіоналами, а прагнути до навернення прихильників до діяльності» [1, с. 55].

Справді, можливо, саме такий підхід до розкриття власної філософської концепції зробив Ж.-П. Сартра відомим діячем ще за життя. Інший дослідник це не заперечує, проте зазначає, що популярності Ж.-П. Сартру додала не тільки його праця на художніх і наукових теренах, але й те, що сам філософ жив за власною концепцією. Проте була ще й зовнішня ситуація, коли післявоєнна Франція потребувала людини для п'єдесталу [7, с. 68]. Саме ця війна наштовхнула Ж.-П. Сартра на думку про моральний примус людини під час вибору, яскраво розкритий філософом у «Відстрочці», другій частині роману-епопеї «Дороги свободи». «Так, ми будемо згодні на мізерну зарплату, так, ми підемо на війну, так, ми відпустимо наших чоловіків, так, ми будемо стояти в чергах за хлібом із дітьми на руках. Натовп; це був натовп, величезна мовчазна згода. А якщо їм все пояснити, вони просто наб'ють морду <...> вони будь-кого затопчуть ногами, кричачи: так!» [2, с. 231]. Змінити прагнення натовпу може той, хто пожертвує собою заради цього натовпу, покаже інші варіанти вибору, однак є загроза, що натовп не тільки розправиться з таким месією, але пізніше визнає його Богом, творцем нового заповіту моралі, і, врешті-решт, буде підкорятися новим обмеженням власної свободи. Індивідуальний вибір часто згасає під важелем вибору натовпу, а вибір натовпу часто формується завдяки індивідуального вибору. До того ж різниці немає: був це вибір Ісуса Христа чи Адольфа Гітлера. І те, і інше піднесеться до загальної моральної цінності

Ж.-П. Сартр бажав, щоб люди навчилися розуміти суть свободи вибору та почали діяти. «Якщо не існує таких речей, як апіорні Добро і Зло, не існує трансцендентних цінностей, значить, жодна людська діяльність внутрішньо, сама собою, не краща за будь-яку іншу. Ми повинні погодитися, що вони насправді рівнозначні. Ми вважаємо кращою одну за іншу на підставі власного вибору. Все це зводиться зрештою до тієї самої свободи від детермінізму, де «все можна». Кожним своїм вибором я створюю не тільки себе, але й мораль загалом, хочу я цього чи ні. Як показує Ж.-П. Сартр, цього має бути достатньо, щоб змусити людину думати. Хочеш – розбивайся в корж, хочеш – висувай свою кандидатуру в президенти. Роби що завгодно, але усвідомлюй, що ти робиш» [7 с. 63]. Отже, правила моралі, на думку Ж.-П. Сартра, не є вказівками від Бога. Таке уявлення суперечить навіть визнанню християнами створення людини Богом як абсолютно вільної істоти. Вільна істота не може отримувати від творця правила поведіння, вона вільна сама їх утворювати, тож визнає людина завтра, що канібалізм – це пристойно та морально, у людському суспільстві це так і буде.

Філософу не має жодного діла до Бога, існування якого він не планував ні підтверджувати, ні заперечувати. Ж.-П. Сартр розводить поняття моральності та Бога. Проте залишаються більш універсальні поняття, які Ж.-П. Сартр не оминає. Це Добро і Зло. Під час визначення джерелом моральності не Бога, а людини в її свободі діяти філософу все-таки важко дається виокремлення Добра і Зла за межами людської свідомості. Адже правила можна створювати скільки завгодно, їх можна обирати як прояв власної свободи, або відкидати, як це роблять Борис і Даніель із твору «Дороги свободи», Жорж де Валера з «Тільки правда». Все одно залишається щось таке, на що людина вплинути не може, але відчуває його згубний вплив на своє існування, навіть більше, на загальнолюдське існування.

У творах Ж.-П. Сартра неодноразово можна помітити слово «Зло», з великої літери. Це Зло, до творення якого жодна людина не має жодного стосунку, лякає будь-кого своєю неосязністю, абсурдністю. Воно занадто велике, щоб бути частиною екзистенції, воно протистоїть Буттю, і з ним важко миритися. Його не можна обирати чи визначати, як щось добре. Воно – це не проблема визнання одруження на некоханій вагітній жінці як майбутнє добро або обрання смерті заради справи товаришів, добра майбутнього, яке ти вже не відчуєш. Все, що залишається людині – це визнати наявність такого Зла. Зло було сильнішим за будь-яку людську мораль, і воно могло набувати будь-якої форми, водночас залишатися безформним Ніщо. «<...> Він дозволив Злу доторкнутися до себе, крім задоволення, у нього навіть не стало мужності вкусити задоволення. Зараз він ніс це Зло в собі, і воно лоскотало його тіло зверху донизу, він був заражений, він ще відчував в очах цей жовтий відсвіт і все бачив пофарбованим у жовте. Краще було б замучити себе задоволенням і прикінчити в собі Зло. Правда, воно безперервно відроджується» [3, с. 168]. Зло має багато імен, за якими ховається від людського усвідомлення. Даніель визнає Зло у своїй природі гомосексуаліста, він бачить віддзеркалення його в інших, схожих на нього людей. І це зрівняння всіх у злі дратує його, штовхає до прагнення знищити природу в собі, природу в оточенні.

Зло у «Відстрочці» дістає нове ім'я – війна. Зміна імені не змінює буття зла в людській екзистенції. Зло зрівнює всіх перед собою: простого викладача Мат'є й генерала Гомеса, студента Бориса й Філіпа – пасинка видатного генерала Лазака, інваліда Шарля й Адольфа Гітлера. Різниця в тому, чи визнати право цього зла втручатися у твоє існування, чи ні. Самому злу це байдуже. Ж.-П. Сартр навмисно сплітає всіх людей, усі події твору «Відстрочка» в одну мозаїку очікування й усвідомлення війни, тієї війни, що заздалегідь програє, адже марно й намагатися вийти переможцем, коли вступаєш у сутичку зі Злом. У питанні зла Ж.-П. Сартр не такий оптимістичний, як його співвітчизник і колега по філософії А. Камю. У філософії Ж.-П. Сартра Зло все одне забирає те, що йому належить. «Війна бере все, забирає все, вона не упускає нічого, жодної думки, жодного жесту, і ніхто не може її побачити, навіть Гітлер. Ніхто» [2, с. 289].

У філософії Ж.-П. Сартр єдиний, хто може побачити існування Зла, підвести його межу певним рахунком – це Бог. Проте Ж.-П. Сартр відкидає його існування, тож людина залишається з необмеженим Злом сам на сам, без захисту та сподівання на захист необмеженого Добра. У такому разі людина має тільки єдину свою зброю – абсолютну свободу та правила моральності. Це все, що може втримати людство від цілковитої загибелі. Проблема в тому, чи скористається людство власною свободою заради майбутнього, чи відкине його, та з головою поглинеться у вир зла.

Філософ відкидає Бога заради людини дії, адже віра в Бога робить людину м'яким, пасивним желе, що чекає, поки його врятують або з'їдять. Така людина не готова брати відповідальність за власну свободу. Її свободою керують інші люди, боги, правила, забобони. «Болісний секрет богів і царів: вони знають, що люди вільні. Люди вільні, Егісф. Тобі це відомо, а їм – ні» [4]. Ж.-П. Сартр вважав за необхідність розповісти людям про їхню свободу, про ці їхні єдині обладунки перед Злом. Страх висмоктує із людей все, що є в них доброго. Врешті-решт Зло стає частиною людського існування. Люди, нації, держави відцураються один від одного, стають байдужими до тих, кого вже поглинає страх зла, а ті, кого страх поглинув, стають жорсткими. Франція, відцуравшись від Чехословаччини, втрачає свободу перед нацистською Німеччиною, мешканцям Сполучених Штатів Америки байдуже до проблем життя та смерті Франції. Ніхто не готовий приходити на допомогу іншому, або, як Сара із твору «Смерть у душі», готовий впасти у добродійність стосовно

незнайомих людей і водночас не помітити ближнього, який більше потребує підтримки. Людська моральність без усвідомлення власної свободи не витримує натиску справжнього Зла. Людей пожирає страх, вони вже перестають існувати, перетворюються на безлику масу свідків власних похоронів. Їхне буття ще не припинилося і, можливо, припиниться ще не скоро, проте смерть вже поселилася в їхніх душах, бо, як вважає Ж.-П. Сартр, навіть якщо не бажають бути вільними, люди все одно приречені бути вільними, приречені навіть за тяжких умов війни, мору, масових вбивств будувати власне буття.

Висновки. Отже, французький філософ Ж.-П. Сартр зазначає незвичний для християнської традиції взаємозв'язок між моральністю та свободою, розкриває сутність свободи – не просто як обов'язкове право людини обирати між добром і злом за бажаної вимоги християнства щодо вибору першого, а як необмеженість людини сприймати стан усіх речей як симбіоз добра і зла, та виокремлення найбільш зручного для себе і для інших стану речей під кутом чогось одного, врешті-решт, перетворення цієї частини буття на загальноприйнятну моральність. Уявлення Ж.-П. Сартра щодо онтології та природи Зла потребують подальшого дослідження.

Список використаної літератури

1. Лепп І. Християнська філософія екзистенції / за ред. В. Лях, О. Марштуренко. Пер. із фр. Київ: Пульсари, 2004. 143 с.
2. Сартр Ж.-П. Дороги свободи. I. Отстрочка / ред. и авт. коммент. А. Волкова. Харьков: Фолио, 1997. 367 с.
3. Сартр Ж.-П. Дороги свободи. II. Возраст зрелости / ред. и авт. коммент. А. Волкова. Харьков: Фолио, 1997. 398 с.
4. Сартр Ж.-П. Мухи. URL: https://www.e-reading.club/chapter.php/99680/20/Sartr_-_Muhi.html (дата звернення: 13.06.2018).
5. Сартр Ж.-П. Экзистенциализм – это гуманизм. Сумерки богов / сост. и общ. ред. А. Яковлева. Москва: Политиздат, 1990. 398 с.
6. Сартр Ж.-П. Эпоха, лишённая морали. URL: <http://slovoidelo.narod.ru/neomarxism/sartre/morale.htm> (дата звернення: 06.06.2018).
7. Стретерн П. Сартр за 90 минут. Пер. с англ. Л. Пирожковой. Москва: АСТ; Астрель, 2005. 93 с.

THE RELATIONSHIP BETWEEN MORALITY AND FREEDOM IN THE PHILOSOPHICAL VISION OF J.-P. SARTRE

Anna Savonova

*Luhansk Regional Institute of Postgraduate Pedagogical Education,
Department of Education Management,
Haharin str., 111, 93412, Severodonetsk, Ukraine*

The article investigates the philosophical idea J.-P. Sartre on the metaphysical relationship of morality with freedom, where morality is a dependent part of human freedom of choice. The article reveals the content of the concept of “freedom”, establishes the variability and complexity of the connection between freedom and morality in the philosophy of J.-P. Sartre, explores the change in the understanding of the act as a moral person, which is at the moment of “borderline situation”. It is noted that human morality is lost by man through the constant growth of his own needs, misunderstanding of his own doom

to unlimited freedom, the desire to shift the responsibility for freedom of choice to the rules of morality defined by society. The growth of their own needs J.-P. Sartre associated with social stratification and poverty of human desires. That is the definition of the moral status of contemporary philosophy of society is suggestive of mannerism in the philosophy of Jean-Paul Sartre, through the influence of the ideas of the postmodernists in the last years of life of the philosopher. The article focuses on the problem of choosing a person between a good deed for himself and an act morally recognized by others. The author notes the philosopher's desire to combine two polar ideas of utilitarianism and individualism into one idea of absolute freedom and responsibility of man. That is why the article explores the idea of human doom to freedom and the desire of the philosopher to convey this idea in his works to society. Thus, the morality of man and society depends not on invented rules of behavior, but on the freedom to create new rules that can change depending on social development and perceive these rules by each individual through his own understanding of good and evil. Christian preserved values do not meet the needs of postmodern society and can be discarded. As J.-P. Sartre stands for the activity of man is free and responsible. Together with the problem of morality, the article outlines the question of unlimited Evil, which is formed in the philosophy of J.-P. Sartre as an amorphous Nothing of each particle of existence. Freedom of man is offered by the philosopher as a means of countering Evil, and human fear is the main threat of human refusal from freedom and loss of dignity.

Key words: freedom, morality, Evil, God, existence, freedom of choice.